

NIEUWSBRIEF 107

Een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge, postbus 16477, 1001 RN Amsterdam

Koppermaandag

Deze nieuwsbrief verschijnt samen met de kopermaandagprent voor 2004 (gemaakt op het Grafisch Centrum Groningen). Bestuur en nieuwsbriefredactie wensen u een voorspoedig nieuwjaar.

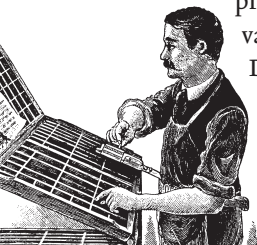
Grafisch Centrum Groningen: 40 jaar

In 2004 viert het Grafisch Centrum Groningen zijn 40-jarig bestaan. Aan het begin van de jaren '60 besloten een aantal De Ploeg-leden, en dan vooral Johann Faber en Jan van der Baan, tot de oprichting van een eigen grafische werkplaats. Dit kwam zeer direct voort uit hun liefde voor de grafiek en de wens gezamenlijk te werken. Het begon klein, met een Alauzet lithopers, maar al snel ging het Grafisch Centrum huis bieden aan alle soorten persen die de maker van grafiek zich maar wensen kon. De doelstelling van het Grafisch Centrum werden verbreed: naast de mogelijkheid vrij te werken, zowel voor Ploeg-leden als voor kunstenaars van daarbuiten, ontstond al snel de behoefte kennis over te dragen, het begin van de cursussen. Later ontstonden de bijzondere groepen (zoals de Noordelijke Etsers) en projecten van waaruit vaak boeken en prenten (zoals de Typografen Kalender en de jaarlijkse Koppermaandagprenten) werden uitgegeven.

De banden met De Ploeg waren eind 1970 voorzichtig doorgesneden. Door de enorme hoeveelheid werk die het Grafisch Centrum met zich meebracht bleek het beter er een zelfstandige stichting van te maken. Naast de Ploegers die trouwe gebruikers bleven vond een jongere generatie kunstenaars haar weg naar het Centrum. Velen maakten in de loop van de jaren op het Centrum kennis met de grafiek of raakten er voor het leven verslaafd aan een bepaalde techniek.

Opvallend aan het Grafisch Centrum is een zeer uitgebreide typografische afdeling. De cursussen die daar al decennia worden gegeven hebben een rijke margedrukkerscultuur in Groningen opgeleverd. Het is deze gemeleerde groep van bevriende drukkers die samen, onder de enthousiaste leiding van Albert Bouma en Menno de Vries, de kopermaandagprent 2004 voor Drukwerk in de Marge heeft gemaakt. De prent werd – in dubbele oplage – gedrukt door het Grafisch Museum van Groningen.

Deze prent staat aan de start van een jaar waarin i.v.m. het 40-jarig jubileum verschillende bijzondere activiteiten gepland staan: op

12 januari start een tentoonstelling van 40 jaar kopermaandagprenten van het Grafisch Centrum in het Grafisch Museum Groningen (Rabenhauptstraat 65). Tegelijkertijd is er in het 100 te Assen een tentoonstelling te zien van het werk van docenten van het Grafisch Centrum. Verder staan er een aantal kleinere tentoonstellingen op stapel, wordt er in een project gewerkt aan een letterproef en zijn er plannen voor een lezingenreeks en een publicatie over het Grafisch Centrum.

Wie zelf wil komen kijken in Groningen is van harte welkom op de Open Dag die op zaterdag 17 januari van 11.00 tot 16.00 uur wordt gehouden op het Grafisch Centrum (Warmoesstraat 41). Voor meer informatie kun je contact opnemen met Hans Horn (050-5420742 of 06-25178093)

Bij het omslag

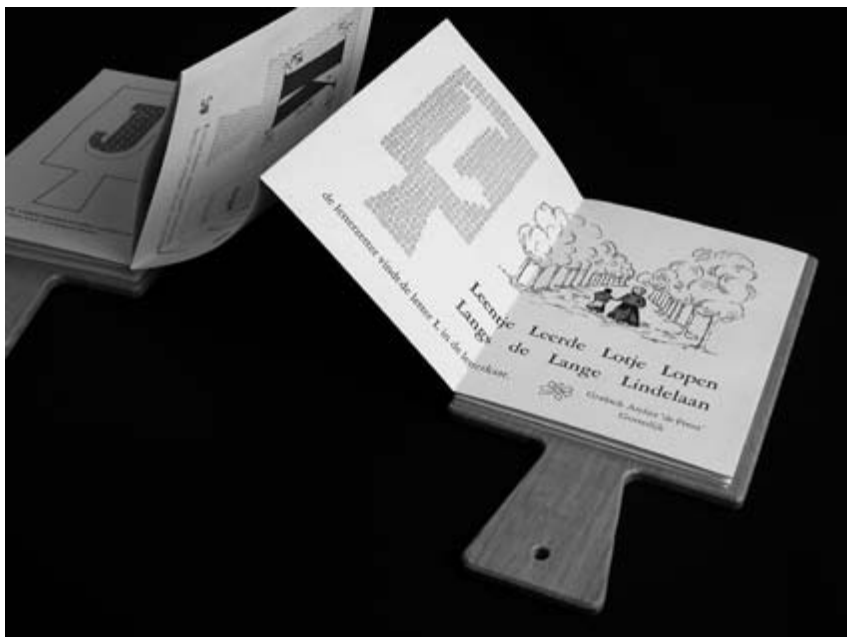
Het omslag werd gedrukt door de Move Don't Move Press. Dit typografisch atelier, dat ruim een jaar geleden neerstreek in Groningen, werkt zowel autonoom (aan boeken en projecten) als in opdracht. Het werk van de Press heeft een grote affiniteit met de concrete poëzie. Wie nieuwsgierig is kan contact opnemen met Hanneke Briër (movingpress@12move.nl of 06-45460343)

In Memoriam Ton Water

Volslagen onverwacht overleed op 24 oktober jl. margedrukker Ton Water. Hij liep net naar zijn geliefde atelier achter het huis, toen hij plotseling onwel werd. Zijn strijd bleek kansloos. Met hem is een uiterst beminlijke collega heengegaan, die niet alleen oog had voor de natuur, maar ook waar nodig, altijd klaar stond om te helpen.

Hoewel Ton al in 1989 zijn 'Grafisch Atelier De Prent' oprichtte, leerde ik hem pas enkele jaren geleden kennen op de Boekkunstbeurs in Leiden. Hij kwam naar de tafel van de werkgroep Techniek om zijn waardering voor de technische dienstverlening te uiten. Ik was verbaasd:

hij kwam alleen maar dat vertellen, voegde er nog aan toe dat we vooral door moesten gaan, maar niet teveel in te korte tijd moesten willen veranderen en liep verder. Pas een jaar later ontmoette ik hem weer op de beurs en we praatten dit keer wat langer met elkaar. Maar ik leerde hem pas echt kennen door een rollencursus en zijn deelname aan enkele projecten. Chris Schults hanteerde tijdens de cursus een rollenstreepmodel als middel bij het stellen van rollen. Erg praktisch allemaal, maar ja, daar had hij er maar één van. Ton wist raad: 'O, die kan ik wel even maken, ik kan er een aantal op film zetten'. Het bleek dat Ton heel actief was met zeefdruk en daardoor goed met foto en film overweg kon. Een paar dagen later viel bij mij voor alle deelnemers zo'n rollenstreepmodel op de mat. 'Wat de kosten zijn, weet ik niet en mijn gironummer ben ik vergeten', schreef hij in het begeleidende briefje.

We hielden contact. Hij had interesse voor oude clichés en toen ik een keer een aantal wilde opruimen, kwam hij langs om 'plaatjes te zoeken', vooral van planten en bomen. Hij vertelde dat hij niet altijd in Gorredijk gewoond had, maar dat ze na zijn loopbaan als hovenier in Uithoorn naar de geboortegrond van Heily, zijn vrouw, teruggegaan waren. Hij genoot er volop van de natuur, bijvoorbeeld van zijn tuin en als imker van zijn bijen. Het verbaasde me niet en onwillekeurig moest ik steeds denken aan Tom Bombadil, de wijze en luchtige bosbewoner uit *De Ban van de Ring*. Hij was opgetogen over alles wat hij aan plantenplaatjes aantrof en laadde zijn rugzak vol. Samen met een pakket ornamenten bleek het te zwaar om

in één keer mee te nemen en later haalde hij de rest op toen hij rollen voor een rollenactie afleverde.

We kregen geregelder contact. Hij wilde vooral graag meedoen aan projecten en meldde zich aan voor het 'Hornbook' en het 'Koppermaandagprentenboek'. Zijn koperbijdrage werd een fraaie plaat van de 'Turfroute' in de omstreken van Gorredijk: een zorgvuldig uitgevoerde combinatie van zeef- en boekdruk. Zijn bijdrage aan het Hornbook was ook al zo verrassend. Hij had de letter L getrokken en paste die toe in een 18e-eeuws aandoende prent als uitbeelding van 'Leentje Leerde Lotje Lopen in de Lange Lindelaan'. De contour van de letter had hij uitgespaard in florale ornamenten en Lotje & Leentje zie je lopen in een lindelaantje. Onwillekeurig moet ik steeds glimlachen als ik het plaatje zie, het doet me verlangen naar een wereld die er al lang niet meer is. Beide figuurtjes zijn met de hand ingekleurd: wat een werk en met hoeveel liefde uitgevoerd. Hij was er trots op, maar zei er verder weinig van: hij wilde graag meteen beginnen. Hij had namelijk aangeboden te komen helpen bij de afwerking van het Hornbook en wilde direct aan het werk. Hij bleef logeren en vertelde volop over zijn activiteiten. Hij wist goed van aanpakken en met het groepje margedrukkers waarmee we het Hornbook voltooiden, hebben we onder het werken veel plezier gehad met elkaar.

Zo herinner ik me Ton: behulpzaam, hartelijk, altijd bereid om in de trein te springen om ergens in het land te helpen. Meermalen had ik hem gevraagd om ergens iets te regelen voor een margedrukker en langzamerhand werd hij voor mij een soort buitenpost voor de werkgroep in het noorden. Naarmate ik hem beter leerde kennen, groeide mijn waardering voor hem. Zijn contacten in margekringen waren nog groeiende, maar helaas voor hem én voor ons, gunde het lot hem niet meer tijd.

Op 29 oktober vond de herdenkingsdienst voor Ton plaats. Bij de ingang lag op een tafel werk van hem en weer verraste hij me. Er lagen prachtige boekjes, overwegend geïnspireerd op de natuur. Waarom was er niet meer bekend over en van hem? Hij had zoveel te bieden. Er was heel veel belangstelling en ook uit de toespraken bleek hoezeer Ton door velen gewaardeerd werd. We kregen allen een door Ton gedrukt kaartje mee met een tere afbeelding van wat pluimgras, een laatste, tastbare groet van 'Grafisch Atelier de Prent'.

'Dat is toch zo aardig hè, al die contacten, daar gaat het om'. Ik hoor het hem nog zeggen tijdens de rollencursus. Deze uitspraak typeert hem. Het was een voorrecht hem te leren kennen en met hem te mogen werken. Ik wens Heily en hun beide dochters veel sterkte bij het verwerken van dit onvoorstelbare verlies.

Gerard Post van der Molen

Een oude trapdegel was het raakvlak met Ton Water. Hij was er zeer tevreden mee. Jammer genoeg heeft hij er te kort gebruik van kunnen maken. Wat me is bijgebleven van dat transport zijn de versleten fietsbanden die Ton gebruikte als elastieken om alles vast te sjoeren. Erg handig en pure recycling. Nog geen week voor zijn verscheiden belde hij me op in verband met vierkante zetkasten die hij bij Drukkerij Nobbe in Amsterdam wou ophalen. De heer Nobbe was een vriend van Ton. Nogmaals uitte hij zijn enthousiasme over de trapdegel en we spraken af elkaar zeker een keer op te zoeken. Ik zal hem herinneren als een bijzonder mens en de leuke middag bij het inpakken van Nieuwsbrief nr. 100 niet gauw vergeten. Bedankt Ton.

Alex Barbaix

Schuif aan aan de Typografentafel

De *Kaart van Binsbergen* (voor € 5,- te koop tijdens de laatstgehouden BoekKunst-Beurs) laat op een artistieke manier zien hoe margedrukkers verspreid over Nederland actief zijn. Ook het aantal drukkers per plaats is vermeld. Zo kent Zoeterwoude 1 drukker, Enkhuizen 2 en Haarlem 4 drukkers. Groningen, op de kaart royaal van kleurtjes en stippen voorzien, komt er met het getal 1 wat bekaaid af, lijkt het. Maar het zetduiveltje (of toch een virus?) heeft een cijfertje laten wegval- len. 11 of 21 drukkers in Groningen? Feit is dat zo'n 30 drukkers, boekmakers en andere nauw bij 'mooi drukwerk' betrokkenen op de verzendlijst van de *Typografentafel* staan. Vooral het Grafisch Centrum in Groningen is er debet aan dat er in en rond de van oorsprong toch al rijk aan grafische activiteiten stad veel drukactiviteit is. De Typografentafel nu is een wat losjes georganiseerd clubje, dat af en toe bijeenkomt. Soms bij iemand thuis, vaker in iemands werkplaats. Geen lidmaatschap, wel een bijdrage in portokosten. Koffie gratis, drank tegen afbraakprijzen. De typografentafelaars maken van de bijeenkomst gebruik door praktische problemen met inkt of persen door te spreken, voordelige inkoop van mooi papier komt ter tafel. Gerard P.v.d. M. te L. kwam eens een demonstratie geven met vriendelijke schoonmaakmiddelen. Soms ontstaan ideeën voor projecten. Het mooiste voorbeeld daarvan is nog altijd *Die droomwereld in te dringen* met ongepubliceerde gedichten van Hendrik de Vries. In het kader van de *Magie van het boek* (een meerjarig Gronings aandachtspunt rond, hoe kan het anders, het boek) kwam onlangs het plan aan de orde gedichten van C.O. Jellema fraai te drukken. Sneller te realiseren zal een letterproef zijn voor het jarige Grafisch Centrum. Een voorstel daartoe van één van de typografentafelaars zal een vervolg krijgen. In het voorjaar zal de Typografentafel bijeenkomen in het atelier van Antje Veldstra. Op de beurs in Leiden meldden zich

ook belangstellenden van ver buiten Groningen aan. Ach ja, bekijk je de Kaart van Binsbergen echt goed, dan is Leiden-Groningen even ver als Groningen-Leiden.

Elze ter Harkel

Van de Werkgroep Techniek & Informatie

Jaarverslag 2003

Op de Boekkunstbeurs is tijdens de jaarvergadering van de stichting kort verslag gedaan van de werkzaamheden van de Werkgroep Techniek & Informatie. Hieronder het volledige verslag.

1 Aanleiding activiteiten

De hoogdruk en de daarmee verbonden materialen, kennis, vaardigheden en ervaring verdwijnen in toenemend tempo definitief. Veel gereedschappen en verbruiksmiddelen zijn al niet meer leverbaar, maar toch is er een aanzienlijk aantal liefhebbers dat graag wil gaan drukken of wil blijven drukken. Maar hoe kan men in de toekomst nog aan machines en materialen komen? Waar kan men nog iets over het vak leren? Wie zou onze defecte persen nog kunnen repareren? Welke vervangers kun je gebruiken voor verdwenen verbruiksmiddelen? Als er niets gebeurt, zal op termijn margedrukken niet meer mogelijk zijn. Dat besef was aanleiding om in 1994 te starten met activiteiten gericht op het mogelijk maken dat (beginnende) margedrukkers kunnen leren drukken, aan materialen kunnen komen en in de toekomst kunnen blijven drukken. Die activiteiten vertaalden zich in de werkterreinen 'techniek' en 'informatie'.

2 Techniek

Dit werkterrein betreft zowel reparatie als verbetering (veiligheid) van persen en machines. Daarnaast worden in samenwerking met de industrie, de Instrumentmakersschool te Leiden én de technici van de werkgroep speciale acties georganiseerd voor de vervaardiging van gereedschappen en onderdelen.

Reparaties

Chris Schults en Tjitze Mast hebben sinds 1994 een indrukwekkend aantal persen en andere machines gerepareerd. Het gaat daarbij zowel om directe reparaties (zoals het maken van onderdelen en deze plaatsen) als complete revisies van historisch materieel. De cijfers zijn als volgt:

<i>periode (sept. – sept.)</i>	<i>aantal verzoeken</i>	<i>gemiddeld op jaarbasis</i>
1994 – 2000	45	7
2000 – 2002	55	25
2002 – 2003	85	85
totaal	185	x

Er is een forse toename in reparaties waarneembaar. Het aantal van 85 reparaties van afgelopen jaar markeert de grenzen van de huidige mogelijkheden. Chris en Tjitze zijn soms wel drie dagen per week op stap en het moet voor beide gepensioneerde heren toch geen volledige baan worden. We zijn op zoek naar meer technici, maar dat wil niet erg lukken. De combinatie van gewenste kennis & ervaring en niet-commerciële instelling blijkt uiterst zeldzaam. Opvallend is dat tot nu toe benaderde kandidaten meer op geld dan op dienstverlening uit zijn. Wellicht een teken des tijds, waarin ‘privatisering’ het onbaatzuchtige ‘nuts-denken’ verdringt. Vanwege de groeiende vraag naar reparaties moet men rekening houden met langere wachttijden.

‘Elke margedrukker goed werkende en veilige persen.’ Dat kan!

Chris Schults, Tjitze Mast en Gerard Post van der Molen maken reparatie en verbetering (veiligheid!) van persen en machines tegen kostprijns mogelijk:

Chris: Beoordelen technische staat van de pers, (de)montage voor reparaties en specialistisch onderhoud, aandrijftechniek, bijzondere afstellingen, druktechnisch advies, veiligheid en instructie.

Tjitze: Ontwerpen & vervaardigen van onderdelen en voorzieningen aan de pers, vervaardigen gereedschap, repareren elektromotoren, lassen, draaien, frezen, afstellen rollen en instructie.

Gerard: Verwerving persen, materialen en vervangende verbruiksmiddelen, technische informatie en algemene coördinatie.

Reparaties aan persen en andere machines worden **uitsluitend bij contribuanten van de stichting** verricht. Meldingen/verzoeken kunnen gedaan worden bij Gerard. Eerst wordt nagegaan of men contribuant is, daarna wordt in overleg met Chris en Tjitze de reparatie ingepland.

Reparatieverzoeken kun je richten aan: Gerard Post van der Molen, G. Doustraat 4, 2311 XP Leiden, telefoon 071-5130081, e-mail g.postvandermolen@hccnet.nl

Nieuw – Zetinstructie voor margedrukkers

In het verlengde van vragen naar technische hulp bij reparaties, bereiken de werkgroep geregeld verzoeken om hulp bij de inrichting van de zetterij, instructie bij het zetten en hulp bij de aanpak van producties. Waar mogelijk is daar steeds in voorzien, maar nu heeft de werkgroep een oud-zetter, *Aad van der Spek*, bereid gevonden om op dit gebied margedrukkers in de eigen drukkerij te adviseren.

Aad begon op zijn 14e als zetter bij het *Leidsch Dagblad*. Om het vak te leren ging hij naar de Grafische School in Den Haag, kreeg daar één dag in de week les en bracht bij de krant vier dagen in de week het geleerde in praktijk. Later volgde hij ook nog eens de opleiding aan de Grafische MTS en nog vele andere opleidingen.

Bij de krant heeft hij 45 jaar met veel plezier in heel wat functies gewerkt. Zo was hij o.a. corrector, hoofd binnendienst calculator en chef algemene zaken, maar recent heeft hij zijn loopbaan beëindigd. Tijd voor nieuwe perspectieven en die brengen hem terug bij zijn oorsprong: het zetten.

Het was voor hem een verrassing te merken dat er margedrukkers zijn die zijn vroegere vak in ere houden. Met alle plezier wil hij zijn oude, jarenlange ervaring delen met margedrukkers en zo bijdragen aan behoud van de oude techniek en de daarmee verbonden vaardigheden en kennis.

Margedrukkers kunnen hem bellen en een afspraak maken. Aad kan je helpen bij het adviseren over hoe je zo efficiënt mogelijk jouw zethoek kunt inrichten, bij het vaststellen van welke zetmaterialen je mist en je helpen bij het verkrijgen van ontbrekende materialen. Daarnaast kan hij je instrueren hoe je met (ingewikkelder) zetproblemen om moet gaan en wil hij je graag bijzondere vaardigheden leren, zoals het opbinden van zetsel, het zetten van kaders, tabellen, lijnenwerk e.d. Ook kan hij je helpen bij het plannen en opzetten van een uitgave waar je aan wilt beginnen. Je kunt Aad bellen, schrijven of e-mailen voor het maken van een afspraak: Aad van der Spek, Petuniadal 4, 2317 AZ Leiden, telefoon 071-52 11 677, e-mail aad.vanderspek@wanadoo.nl

Coördinatie

De forse toename in meldingen stelt eisen aan de coördinatie. Daarom worden sinds vorig jaar de reparaties systematisch geregistreerd. Op basis van de ervaringen is in de loop der tijd de volgende werksystematiek ontstaan. Op verzoek van Chris en Tjitze vinden meldingen centraal plaats bij ondergetekende, omdat bei-

den niet doorlopend gebeld willen worden. Bovendien zijn zij veel op stap. In principe worden meldingen afgehandeld in volgorde van binnenkomst. De meldingen worden geregistreerd en de planning van de reparaties wordt periodiek met elkaar besproken. Dit resulteert in een actuele ‘werklijst’ met meldingen en adressen. Chris en Tjitze nemen contact op met betrokkene als hij/zij aan de beurt is voor het maken van afspraken.

Volgens de derde inventarisatie bevinden zich 361 personen en machines binnen de stichting. Daarvan zijn er nu 185 gerepareerd/in reparatie door beide technici. Dat impliceert dat de helft van de machines door hen al een keer onder handen genomen is.

Acties

Het afgelopen jaar is het (via het buitenland) eindelijk gelukt om aan ‘verend natuurstaal’ te komen, de grondstof voor aanleglinten. De werkgroep heeft meteen twee haspels in voorraad gekocht. Chris heeft inmiddels 10 aanleglinten vervaardigd. Dit noodzakelijke onderdeel bij degelpersen is niet eenvoudig te maken, maar het verworven materiaal blijkt goed te bewerken.

Tjitze ging door met het maken van onderdelen en gereedschappen, zoals handrollen (dit jaar 41), kooisleutels, hoogtemeters en dit jaar vooral leggerdiktemeters en stelpennen.

Rollen zijn van cruciaal belang voor het maken van goed drukwerk. Dit jaar overtrof de rollenactie die van vorige jaren:

<i>jaar</i>	<i>aantal deel- nemende drukkers</i>	<i>(nieuwe) handrollen</i>	<i>machine- rollen</i>	<i>bedragen (afgerond)</i>
2001	20	101	10	3.750
2002	24	33	39	4.000
2003	27	41	47	6.125
totalen voor deze jaren	71	175	96	13.875

Verder is dit jaar in samenwerking met AKB Longs een loepactie opgezet voor drukkers, verzamelaars, e.d. Er zijn 20 loepen door contribuanten besteld.

Wifac/Graphec

Het afgelopen jaar is met de grafische handelsfirma Wifac/Graphec te Mijdrecht contact gezocht en zijn afspraken gemaakt over de levering van grafische (verbruiks)middelen onder gunstige voorwaarden aan margedrukkers. Wifac levert voor margedrukkers interessante materialen, zoals bijvoorbeeld de originele, zwarte Excelsior boekdrukinkt en veel verbruiksmiddelen, zoals leggers voor proefpersen (zowel papieren spanvellen als rubberdoek), schoonmaakmiddelen,

oliën, vetten e.d. Het voordeel voor de margedrukker vormt, naast het ruime leveringsprogramma, het gemak dat de orders zonder bestel- en orderkosten thuis afgeleverd worden.

Een aantal margedrukkers heeft inmiddels de weg naar Wifac gevonden. Beter gezegd, op initiatief van de margedrukker heeft de vertegenwoordiger van Wifac de weg naar de bestellende margedrukker gevonden en hem of haar al een of meerdere keren bezocht. De indruk bestaat echter dat een aantal margedrukkers het gemak van die weg nog niet ontdekt heeft. Men wordt aangeraden Nieuwsbrief 104 (lente 2003) nog eens na te lezen (pp. 16-23) en deze aflevering nr. 104 goed te bewaren en bij de hand te houden.

Het komende jaar is Graphec voornemens meer promotionele aandacht te geven aan de margedrukkers die zich aangemeld hebben op de e-maillijst (men kan zich aanmelden op info@graphec.nl, t.a.v. Han Reyenga/Sylvia Oudijk met het verzoek op de lijst geplaatst te worden; zie Nieuwsbrief 104, p. 18). Voor meer info zie: www.graphec.nl.

3 Informatie

Om inzicht te krijgen wie binnen de stichting als margedrukker actief is, zijn inventarisaties gehouden. Daarnaast is een vademecum 'voor en over' margedrukkers samengesteld, met daarin ook praktisch-technische informatie over margedrukkers. Voor het informeren van de buitenwacht over het werk van margedrukkers, is contact gezocht met het tijdschrift 'Boekenpost'. Voor uitwisseling van kennis en ervaring werden handleidingen en verslagen geschreven en zijn cursussen en praktijkengroepen opgezet.

Derde inventarisatie

Om gezondheidsredenen heeft Arnold van Kessel in de eerste helft van dit jaar de invoer van de derde inventarisatie uitgesteld. In die tijd is geprobeerd om een aantal margedrukkers alsnog te stimuleren hun informatie in te dienen. Inmiddels heeft Arnold de invoer weer ter hand genomen. De eindresultaten zullen verwerkt worden in de derde 'Tot de laatste bout'. Enkele voorlopige cijfers:

jaar	aantal deelnemers	aantal machines	letters	
			meldingen	verschillende typen
1998	73	150	–	–
2000	120	262	1.422	329
2003	148	361	1.847	371

Enkele margedrukkers zijn afgevallen, velen erbij gekomen. Maar er zijn ook nog margedrukkers die niet aan de inventarisatie meegedaan hebben. De verwachting is gerechtvaardigd dat het aantal margedrukkers binnen de stichting de 175 benadert.

Arnold zal zijn inspanningen voor de inventarisaties met deze invoer afronden en daarna beëindigen. Hij heeft zich in de loop der jaren het werken met de database eigen gemaakt en daarbij heel wat technisch-praktische hindernissen weten te overwinnen. Hij heeft alle formulieren uiterst nauwkeurig bewerkt en zorgvuldig gedocumenteerd. De bouw van de database en het beheer van de bestanden waren bij hem ook in vertrouwde handen. Mede dank zij Arnold's onvermoeibare inzet, enthousiasme en zorgvuldige werk konden we met z'n allen voor het eerst zicht krijgen op het bestand margedrukkers en de materialen waarover men beschikt. Inmiddels heeft Rob Over de Linden zich bereid verklaard om het werk van Arnold voort te zetten, zodat de continuïteit gelukkig gewaarborgd is. Onderzocht wordt in hoeverre het databasebestand en het analoge archief van Arnold ondergebracht kunnen worden bij de KB, zodat ook in de toekomst deze historische bestanden behouden en raadpleegbaar blijven. Oriënterende gesprekken hierover zullen in januari 2004 plaats vinden.

Vademecum

De oplage van het losbladige 'Vademecum' bedraagt 250 exemplaren. Daarvan zijn er inmiddels tegen de 200 in roulatie. Tot op heden zijn nog geen supplementen verschenen. Gestreefd wordt komend jaar, op basis van de derde inventarisatie, de eerste supplementen te laten verschijnen.

Publicaties

In de Nieuwsbrief werd afgelopen jaar door de werkgroep veel gepubliceerd, zowel informatief, als meer verhalend. Ook verscheen in het kader van de rollenactie een eerste versie van een handleiding voor het vaststellen van de vereiste dikte van rubber rollen voor herbekleding. Beoogd wordt deze handleiding na verdere bewerking in het Vademecum op te nemen.

Boekenpost

Janneke van der Veer, de hoofdredactrice van 'Boekenpost' (oplage tegen de 5000), schonk weer periodiek aandacht aan margedrukkers én hun werk. Van Jacques van Gent (Kopwit), Antje Veldstra, Karel Treebus (De vergulde maatlat/Treemapers), Jan Rijsterborgh (Eendracht Pers), Elze ter Harkel (De vier seizoenen) en Silvia Zwaaneveldt (De Baaierd) verschenen dit jaar artikelen in Boekenpost. Daarnaast werd van drie margedrukkers werk besproken in het blad en berichtte Janneke uitvoerig over het Hornbook-project.

Cursussen

De vierde rollencursus, die in oktober gepland was, werd om praktische redenen verschoven naar januari 2004. Daarnaast gaven Chris en Tjitze veel praktische instructie aan de pers bij margedrukkers thuis.

Praktijkgroepen/Corps 8

Als tweede praktijkgroep werd door het gelegenheidsverband 'Corps 8' het 'Hornbookproject' opgezet en op 23 mei dit jaar tijdens een feestelijke manifestatie, in samenwerking met de Zeeuwse Bibliotheek (ZB), afgesloten. De oplage bleek ruim voor verschijnen geheel uitverkocht te zijn, zodat mevrouw mr. G.E. Huisman, de directeur van de ZB, die dag een cheque van € 9.500 overhandigd kon worden, waar de Stichting Drukwerk in de Marge een bijdrage van € 500 aan toevoegde. Het geld is bestemd voor de conservering van het margedrukwerk in de collectie van de ZB.

Aan het project hebben 50 margedrukkers, boekbinders en mensen van buiten de stichting deelgenomen. Kees Baart heeft tijdens het project een eigen nieuwsblad uitgegeven: de *Opregte Hornbookse Courant*. Het blad werd zeer gewaardeerd door de deelnemers. Bij de afsluiting van het project verscheen een 'glossy magazine' als laatste nummer.

'Corps 8' nam ook het initiatief tot productie van het *Koppermaandagprentenboek*. Een 25-tal margedrukkers beantwoordde de oproep in de Nieuwsbrief, de stichting financierde het papier en op koppermaandag 2003 ontvingen alle contribuanten een exemplaar van het boek.

4 Toekomst

In het vorige verslag kondigde ik aan de coördinatie van reparaties voort te zetten, maar ook dat ik een aantal activiteiten per 1 januari 2004 beëindig. In overleg met het bestuur is Rob over de Linden bereid gevonden om die werkzaamheden over te nemen: het opzetten van productielijnen van onderdelen, het nemen van nieuwe initiatieven, het onderhouden van contacten met leveranciers en het beheer van de database. Ik ben erg blij dat juist hij deze, soms ingewikkelde, organisatorische zaken wil voortzetten. Ik heb hem leren kennen als praktisch en doortastend, eigenschappen die juist bij dit type werk goed van pas komen.

Graag wil ik allen met wie ik op deze terreinen te maken kreeg, hartelijk bedanken voor de vele prettige contacten en de jarenlange prettige samenwerking.

Gerard Post van der Molen

Een margedrukkerij als verjaarscadeau

Partyservice van de Werkgroep Techniek & Informatie

Peter Duijff, van origine werktuigbouwkundige, keek altijd al met bijzondere belangstelling naar drukpersen. Die techniek is toch zo boeiend... Voor zijn vijftigste verjaardag bedacht zijn vrouw Janneke van der Veer dat het wel eens tijd werd om iets te doen in plaats van theoretisch genieten en besloot hem een margedrukkerij als verjaarscadeau te schenken. Als hoofdredactrice van *Boekenpost* is zij nu eenmaal goed op de hoogte van wat er binnen de wereld van de margedrukkers leeft en wat er allemaal bij margedrukken komt kijken.

Zij schakelde de Werkgroep Techniek in en meldde Peter als contribuant aan. Korte tijd later was er sprake van een complete groep samenzweerders, zoals gezinsleden, leveranciers en werkgroepleden, die in het diepste geheim van alles regelden en voorbereidden. Bij Geert van Daal bleek alweer een Korrex Stuttgart beschikbaar te zijn, ook nu Franse hoogte, dat wel, maar net als de vorige keer kon die bij De Rooy naar Hollandse hoogte geslepen worden (zie Nieuwsbrief 102 p. 16-20).

Ruimte bleek voor alle drukkers door de eeuwen heen een probleem te zijn, dus ook hier. Peter werd door Janneke om de tuin geleid en een dag op stap gestuurd,

*Op de achtergrond werkoverleg tussen vader & zoon over de verbouwing van de bok.
Op de voorgrond plaatsen Tjitze en Chris het geslepen fundament op de pers.*

terwijl de werkgroep die dag de maat van de garage nam. Nee, die tafeltennistafel moest wel blijven staan, tja, die wasmachine kon toch ook niet weg en die droger... Na veel wikken en wegen werd besloten dat de bergplanken leeg gemaakt zouden worden en dat er ruimte gemaakt zou worden voor twee bokken en de pers. Het land werd afgebeld voor bokken, bij voorkeur een met een metalen blad en een houten bok met schuin blad om de letterkast op te plaatsen. Een metalen bok was wat lastig te vinden, maar uiteindelijk kwamen we een dubbele bok op het spoor. Maar die zou vanwege de beperkte ruimte verbouwd moeten worden. Dat leek een mooie klus voor de jarige én voor zijn zoon Guido die een opleiding voor meubelmaker volgt.

Het werd een sport om binnen het vastgestelde budget te blijven: dat werd dus zoeken en sjacheren, maar uiteindelijk lukte dat. Niels Klinkenberg, ook margedrukker in Deventer, was bereid om voorlopig als schuiladres te dienen voor Peters materialen, want achter de bank zou die pers bij Peter echt niet verstoppt kunnen worden.

De grote dag was 24 november, de dag die de geschiedenis in zou gaan als die met de langste files ooit (450 km). Chris, Tjitze en ik reden met de auto vanuit Amsterdam naar Deventer en onderweg zagen we heel wat files, maar gelukkig alleen aan de andere kant. Dat was een gunstig voorteken. Peter was volslagen overdonderd toen we gedrieën in overall op de stoep stonden en aanbelden. Of hier soms margedrukker Peter Duijff woonde die een drukkerij besteld had? We komen die plaatsen...

Even later zaten we aan de koffie met gebak, maar daarna ontrolde het geheime programma zich voor de nog steeds verbijsterde Peter. Er werd zeer hard doorgewerkt, ook door de jarige technicus. Met een hoogrood hoofd van inspanning (PMS 172) stond hij te zagen en te timmeren dat het een lust was, net zoals zoon Guido, om de metalen bok te verbouwen en aan te passen. Uit de bok klonk gesmoord op een gegeven moment de opmerking: 'Dat ik op mijn vijftigste verjaardag zo hard zou moeten werken, had ik nooit gedacht', maar er schemerde wel een glimlach door het rood...

Om vier uur was de drukkerij ingericht en vertrok de partyservice. Volgens de laatste berichten staan vader en zoon al dagenlang wit in te ruimen in de drukkerij. Dat belooft nog wat. Kijk daarom uit naar uitgaven van *De Eierland Pers!*

(GPvdM)

Grensoverschrijdende bijstand

Ontwikkelingshulp door de Werkgroep Techniek & Informatie

Werner Hiebel uit Garching bij München is al jarenlang een trouwe contribuant van de stichting. Hij heeft zich aangesloten bij de stichting omdat in Duitsland de margedrukkers zo'n organisatie niet kennen. Van oudsher komen veel machines en gereedschappen uit Duitsland, maar ook daar is de vakkennis van de oude grafische technieken teloor gegaan.

Werner had de werkgroep benaderd voor de restauratie van een antieke perforatiekam. Dat bleek geen eenvoudige zaak te zijn, maar met hulp van de Instrumentmakerschool in Leiden kon de reparatie uiteindelijk gerealiseerd worden. Werner meldde dat hij ook nog een reusachtige Monopol III had staan: het grootste type dat 'Johne-Werk A.-G.' in Bautzen destijds maakte. De pers zou in goede staat zijn, maar het hele inktwerk was verdwenen omdat hij door de vorige eigenaar alleen toegepast was voor stansen en rillen. Of de werkgroep misschien dat inktwerk zou kunnen reconstrueren?

Het toeval wilde dat ik bij een drukker in Alkmaar een oude, vooroorlogse technische handleiding van de Monopol had gevonden, waarin alle beschikbare degels van dat merk in werktekeningen toegelicht zijn. Dat wil zeggen dat het grondplan

Van links naar rechts: Tjitze, Chris en Werner bij de reuzen Monopol.

van alle typen in enkele tekeningen verwerkt zijn. Die tekeningen krioelden van de lijnen en bleken voor een leek absoluut ontoegankelijk te zijn. Chris wist er wel raad mee en na heel wat uurtjes studie gloorde voor Werner hoop: Chris en Tjitze kwamen samen tot de conclusie dat er een kans was om die pers in oude staat te brengen. Maar dan moesten ze die pers wel zien, omdat vooral van de rollen essentiële maten in de handleiding ontbraken. De pers was te groot om op transport te zetten, wat restte was er zelf heen gaan. Dit werd aan Werner voorgesteld en om zoveel mogelijk kosten te besparen gingen we met z'n drieën op een fraaie zondagochtend in november heel vroeg met de auto van Chris naar Garching.

's Avonds werden we hartelijk ontvangen en konden we de 'margedrukkerij' van Werner bewonderen. Hij zat midden in een verbouwing, maar we waren meteen al onder de indruk van wat hij in de loop der jaren verzameld had en thuis aan materialen had staan. De degel stond echter niet thuis, maar in een ruimte die hij elders in Garching gehuurd had.

De volgende ochtend gingen we er heen. De *Officin Albis* van Werner bleek een prachtige drukkerij te zijn. Alweer een indrukwekkende hoeveelheid typografische materialen in een prachtige ruimte. Opvallend was de kwaliteit ervan: alles variërend van bijna nieuw tot spiksplinternieuw. In Duitsland was er weinig belangstelling voor, vertelde Werner. Dus als margedrukkers nog materialen zoeken, dan weten ze nu waar het beloofde land ligt. Chris en Tjitze stortten zich op de pers en namen hem de maat. Tot hun geluk bleek het huis voor de rollen nog op de pers aanwezig te zijn. Alleen de nijperbalk was helemaal weg, net zoals alle losse metalen en rubber rollen.

Na een gezellige avond, waarbij de technici zich andermaal tegoed deden aan diverse soorten 'Bier und Braten', vertrokken we dinsdags heel vroeg. We hadden weer geluk: droog weer, geen gladheid en geen files. Voorlopig hebben Chris en Tjitze hun handen vol aan het maken van onderdelen, maar binnenkort hopen we met hulp van AKB Longs alle rollen en onderdelen te kunnen versturen naar Werner. De technische vaardigheden van Tjitze en Chris mist hij in Duitsland, maar met hulp van enkele kennissen verwacht hij de pers daarna zelf in werking te brengen.

We wensen Werner daar veel succes mee en raden de contribuanten aan binnenkort weer uit te kijken naar de prachtige zaken die *Officin Albis* gewoonlijk vervaardigt.

(GPvdM)

Verlag BoekKunstBeurs

Het was weer zover: de jaarlijkse BoekKunstBeurs in de Pieterskerk in Leiden. Uit het hele land, en uit Engeland, België en Duitsland, waren in totaal zo'n 130 exposanten gekomen: margedrukkers, boekbinders, leveranciers, papiermakers, kleine uitgevers, boekhandelaren, kalligrafen enzovoorts.

Een paar hoogtepunten:

– Kees van Kooten en Ewald Spieker signeerden op zaterdagochtend hun nieuwe boek *Letterlust* in de stand van Van Stockum. Er stond letterlijk een rij van mensen die een gesigneerd boek wilden hebben. In 2 uur tijd hebben ze zo'n 60 boeken verkocht. En de rest van het weekend zijn er nog een stuk of 15 (eveneens gesigeneerde) exemplaren verkocht.

– Een lettergraveur, Michael Linke van Birnbaum Verlag, sneed met een pantografische freesmachine biljetletters uit hout. Voor kinderen sneed hij hun initialen uit een klein blokje – erg leuk. Hij had ook een gedrukte catalogus, waar ik veel drukkers mee heb zien lopen – ik hoop dat hij veel letters gaat verkopen in Nederland.

– Een steenhouwer, Marc de Groot, die twee hele dagen rustig heeft staan hakken aan allerlei letters. Geen drommen mensen erom heen, maar steeds een paar die aandachtig kijken en veel uitleg krijgen. Marc speelde een thuiswedstrijd, want hij woont vlak bij de Pieterskerk.

– Demonstraties papier marmeren en papier scheppen.

– Leer, papier, letters, oude en nieuwe vakboeken over drukken en binden.

– Kinderen die in een workshop zelf een boekje in elkaar konden zetten.

– Een dichter die van de kansel zijn gedichten de kerk in schreeuwde.

– En natuurlijk alle mooie door margedrukkers en boekbinders gemaakte boeken.

Vanuit de organisatie zijn we erg tevreden: goede opkomst, zo'n 1300 betalende bezoekers, 200 meer dan vorig jaar. Veel positieve reacties en 10 aanmeldingen van nieuwe contribuanten van Drukwerk in de Marge.

En zelf heb ik ook nog drie boekjes verkocht (Paard zonder Staart).

Jan Molendijk

Letterlust

Zolang ik met boekdruk bezig ben (sinds 1982) ken ik Ewald Spieker, en Kees van Kooten was voor velen onder u bekend van het Simplistisch Verbond op zondagavond bij de VPRO. Ewald is typograaf-kunstenaar. De letter en vooral het spiegelbeeld van de letter is zijn kern.

De meeste margedrukkers drukken vanuit een literaire belangstelling, en ook voor de mooie kleuren en vormgeving en het plezier van het zelf zetten en drukken, maar bij Ewald is het eerder een must, het gestalte moeten geven aan zijn simplisti-

ja 2002, detail ruimtelijk wandobject 'yes you are the one', karton, stans, spuitbus, pag. 103

sche kijk op het bestaan. Daar ligt de wezenlijke verbinding met Kees. Van Kooten en de Bie waren van tweeën één. Kees en Ewald zijn samen apart. Dat het lot bepaalde dat Kees om de hoek van Ewalds atelier kwam wonen is slechts een gegeven, meer niet. Het was wel nuttig voor hun verwondering over beider realiteit. Een bekende Nederlander en een onbekende kunstenaar in hartje Amsterdam, daar moest wat mee gebeuren. En na een eerste proefboek *Schaampaar*d op basis van teksten van Kees en reproducties van kunstwerken van Willem van Malsen, kwam een samenwerking tot stand. En de hele buurt leeft mee. Ewald is er trots op dat uit onverwachte hoek zijn werk nu gepresenteerd wordt.

Op de achterkant schrijft Kees: 'In dit boek hebben we ons beider kijk op het alfabet gebundeld. Ik probeer mij de emoties uit 1947 voor de geest te halen, toen ik het schuinschrift leerde, en Ewald geeft zijn grafische interpretatie van diezelfde letters, zoals hij ze vormgaf tussen 1970 en 2003.'

Alex Barbaix

Zelf prenten drukken op 'nieuwe' drukpers

Op de openbare basisschool De Swoaistee uit Groningen

Opa Joop was drukker van beroep en inmiddels is drukken zijn hobby. Maar hoe zag het leven van opa Joop er dan vroeger uit, waar werkte hij en hoe deed hij dat? Hoe zag en ziet zijn familie eruit en wat heeft hij nu nog nodig om zijn hobby uit te kunnen voeren? Dat hebben de kinderen van de bovenbouw van de basisschool De Swoaistee uit Groningen uitgezocht en onderzocht. Na het leven van opa Joop te hebben uitgeplozen hebben zij een prachtig boek gemaakt over het ontstaan van het schrift en de uitvinding van de boekdrukkunst tot en met het

Prenten drukken op de nieuwe proefpers onder begeleiding van Antje Veldsta en Elze ter Harkel

Bezoek aan het Grafisch Museum Groningen

gekregeen heeft. Antje heeft met de kinderen de houtdrukken verzorgd en Elze heeft het letterwerk met de kinderen voor zijn rekening genomen. Uiteraard is het geheel gepresenteerd aan ouders en andere belangstellenden. Naast de presentatie was er een schitterende expositie en kon men de kunstwerken voor symbolische bedragen kopen. De prenten (per bovenbouwgroep één) en een aantal kunstwerken gemaakt in het Grafisch

leven van H.N. Werkman en de kunstenaarsgroep De Ploeg. Vervolgens hebben zij zelf middels een excursie aan het Grafisch museum ambachtelijk gedrukt en creatieve drukwerken gemaakt a la H.N. Werkman.

Tot slot hebben zij op school onder begeleiding van kunstenaressen Antje Veldstra en drukker in de marge Elze ter Harkel een prachtige prent gemaakt op de drukpers die de school onlangs

Presentatie

museum zijn nog steeds te bezichtigen op De Swoaistee bij de speciaal ingerichte drukhoek waar ook de drukpers staat.

Marike Venema

353 Gedichten op de openbare basisschool De Swoaistee uit Groningen

Wat doe je tijdens de kinderboekenweek?

Lezen, lezen en nog eens lezen natuurlijk. Van kinderboek tot naslagwerk, tot gedichtenbundel en niet te vergeten eigen werk en werk van elkaar.

Het thema 'diep in het bos' nodigde naast lezen onder anderen uit tot bosexcursies, werkstukken en prachtige kunstwerken.

Een van de hoogtepunten tijdens het werken aan de kinderboekenweek

was het drukken van een gedicht op een eigengemaakt kunstwerk op de drukpers. Met allerlei verschillende technieken hebben de kinderen een prachtig gedicht van Mies Bouhuys verbeeld. Vervolgens gingen de kinderen van klein tot groot naar de drukpers om daar zelf het gedicht met inkt in te rollen, het papier met daarop het kunstwerk aan te leggen en tot slot door middel van draaien het gedicht erop te drukken. Dankzij een schitterende gift kregen wij een aantal houten drukletters, waardoor de kinderen zelf de titel van het gedicht met de hand konden drukken. Graag zouden we onze verzameling houten letters uit willen breiden. Hierbij willen we graag een oproep doen aan mensen die deze letters mogelijk over hebben. Op De Swoaistee zijn nu 353 schitterende kunstwerken te bewonderen. Elk geven ze de eigen verbeelding van het zelfgedrukte gedicht weer.

Marike Venema

Een aantal van de kinderen van 4 t/m 12 jaar toont trots hun werk

Mededelingen

Zwerfproject door de Lage Landen

Een project? Ja. Mag je meedoen? Nee. Dat wil zeggen, dat is afhankelijk of je door het lood-virus uitverkoren wordt om aan dit super-individuele-groepsproject onder de titel *Wisselende Contacten* mee te doen. Gatsie, elitair gedoe. Wacht maar af. In januari 2004 start dit zwerfproject. De auteur schrijft nu al zijn tekst. De papierleverancier levert vervolgens het papier. En drukker nr. 1 drukt de tekst. Het pakket met bedrukte vellen wordt verzonden aan drukker nr. 2, die er het hare of zijne aan toevoegt en kiest drukker nr. 3 etc. Tot slot werkt een boekbinder o.i.d. af en verzorgt nummer laatst voor alle betrokkenen de presentatie. Waar? Wanneer? Kun je er op intekenen? Is er een ISBN bekend? Kan dat zo maar? Het kan allemaal zo maar. In onze Lage Landen. Wacht af. Verheug je en betreur dat je wordt gepasseerd.

Edzard Trake

Het lepeltje

Op de jaarvergadering in de Pieterskerk werd net zoals vorig jaar een 'Lepeltje' overhandigd. Deze keer was Silvia Zwaaneveldt de gelukkige ontvanger, omdat zij voor de vorige nieuwsbrief handmatig 650 omslagen had weten te drukken. Een prestatie. Nogmaals van harte bedankt!

In Boekenpost nr 69 jan/febr. 2004 komt een artikel over Silvia van Janneke van der Veer.

Museum Meermannno verwerft archief Stichting de Roos

Zaterdag 8 november jl. vond de officiële overdracht plaats van het gehele archief van Stichting de Roos aan Museum Meermannno.

Voor Museum Meermannno betekent de verwerving van het archief een belangrijke aanvulling op de collectie moderne boeken en boekvormgeving. Ton Entius, voorzitter van Stichting de Roos, noemt het museum met zijn uitgebreide collectie oude en moderne boeken 'de aangewezen plaats om het archief te huisvesten'. Van de ongeveer tweehonderd publicaties die sinds 1945 zijn verschenen, zijn talrijke werktekeningen en de correspondentie tussen de oprichters en auteurs onder wie F. Bordewijk, Cees Nooteboom en A. Roland Holst, ontwerpers onder wie Dick Dooijes, Gerrit Noordzij, Anthon Beeke, Irma Boom en Tessa van der Waals, en illustratoren als M. C. Escher, Herman Berserik, Dirkje Kuik, Jenny Dalenoord en Jeroen Henneman, bewaard gebleven.

Stichting de Roos, genoemd naar Sjoerd de Roos, werd in 1945 opgericht door Chris Leeftang, Charles Nypels en G.M. van Wees als niet-commerciële uitgeverij van bibliotheek boeken. De stichting ziet het mede als haar taak typografen en grafisch kunstenaars gelegenheid te bieden in volle vrijheid te streven naar perfectie.

Het archief biedt een fraai inzicht in de Nederlandse naoorlogse boekvormgeving. Museum Meermanno zal proberen de collectie zo spoedig mogelijk te beschrijven en toegankelijk te maken. Hiervoor worden nog aanvullende financiële en personele middelen gezocht.

Boekbesprekingen

Rudolf Koch & Fritz Kredel

Rudolf Koch (1876–1934) was een van de belangrijkste kalligrafen en letterontwerpers van de eerste helft van de twintigste eeuw. Zijn leven en werk speelde zich grotendeels af in Offenbach, waar hij aanvankelijk voor de Rudhard'sche Giesserei werkte – later voortgezet als Gebr. Klingspor. Hij ontwierp voor deze firma een aantal lettertypen die duidelijk zijn werk met de pen verraden. Met de drukker Rudolf Gerstung gaf hij tussen 1911 en 1924 de 'Rudolfinische Drucke' uit, die tot de fraaiste Duitse uitgaven uit die tijd behoren. In 1924 begon Koch zijn beroemde Werkstatt, een opleidingsinstituut waar kalligrafie, letterontwerp en -snijden beoefend werden. De namen van studenten en bezoekers vormen een indrukwekkende lijst, o.a. Wolpe, Kredel, Post, de Beauclair en Friedlaender; Reiner, Morison, Warde en Chappell.

Koch overlijdt in juni 1934, net voor het nazi-regime een aantal van zijn medewerkers met een beroepsverbod zal treffen. Berthold Wolpe verdwijnt in 1935 naar Londen, Fritz Kredel in 1937 via Wenen naar de Verenigde Staten. Fritz Kredel (1900–1973) was in 1921 in de Offenbacher Werkstatt opgenomen, hoewel hij als linkshandige weinig aanleg voor de kalligrafie leek te hebben. Zijn faam als houtgraveur berust onder meer op *Das Zeichenbuch* (1923 enz.) en *Das Blumenbuch* (1930), beide naar tekeningen van Rudolf Koch; en later op de nagesneden ontwerpen van Dürer (*Andria*, 1971) en de ontbrekende portretten in Vasari's *Eminent Painters* (1965). Het succes van zijn vele boekillustraties zette zich ook in Amerika voort, terwijl zijn Duitse achtergrond duidelijk aanwezig bleef.

Gerald Cinamon heeft een boeiend boek over Rudolf Koch geschreven met diverse korte bibliografieën (Rudolfinische Drucke, geschriften), overvloedig geïllustreerd in zwart-wit – hoewel de afgebeelde pagina's onveranderd grauw zijn. Kochs letterontwerpen zijn goed vertegenwoordigd. Een overzicht van de diverse lettertypen toont geen volledig overzicht maar slechts een pagina uit een letterproef van Klingspor met citaten in een enkel corps: vele citaten komen uit het verzamelde werk van A. Hitler.

De bibliografie van Fritz Kredel door Ronald Salter bevat naast een beknopte bio-

grafie een bespreking van Kredels werk, en gaat dan over tot een uitgebreide bibliografie. Alle afbeeldingen zijn in kleur en van uitstekende kwaliteit, zodat het te vergeven is dat het ferme boek slechts gebonden is in oranjebruin papier met groene schutbladen. Dit is het zesde deel in een reeks ‘bibliographische Drucke der burgart-pressé’; de andere delen gaan over het werk van K. Rössing, G. Caspari, K-G. Hirsch, H. A. Müller en W. Klemke.

Hans van Eijk

Gerald Cinamon: *Rudolf Koch: Letterer, Type designer, Teacher* (New Castle & London, Oak Knoll Press and The British Library, 2000). ISBN 1 58456 13 4 / o 7123 4659 7, prijs \$ 49,95.

Ronald Salter: *Fritz Kredel; Das buch künstlerische Werk in Deutschland und Amerika* (Rudolstadt, burgart-pressé, 2003). Prijs € 75.

The Doves Press & Bram de Does

Misschien moeten wij, de lezers, ermee leren leven, grauwe afbeeldingen en onlogische pagina's. Het eerder besproken boek over Rudolf Koch lijkt eraan, met een titelpagina die grotendeels in de rechterkolom is geplaatst, de boeken over de Doves Press en Bram de Does eveneens; de studie van Marianne Tidcombe over The Doves Press toont een (dubbele?) titelpagina waarvoor Cobden-Sanderson nog in zijn graf ligt te tolleren, en ook het boek over het werk van Bram de Does ontkomt niet aan enkele modieuze grillen.

Het verhaal over de vriendschap tussen Emery Walker en Thomas James Cobden-Sanderson, hun samenwerking in the Doves Press (1901–16, en de uiteindelijk ruzie gevolgd door rechtszaken en de vernietiging van het Doves lettertype is vaker verteld en ontleed. Tidcombe geeft het meest uitgebreide relaas, met beschrijvingen van de totstandkoming van alle Doves Press-uitgaven, citaten uit correspondentie en een volledige bibliografie inclusief ‘ephemera’. Het geheel vormt een lang maar boeiend verhaal, met misschien als treurig hoogtepunt het beeld van de oude, verzwakte Cobden-Sanderson die 's avonds het huis uitsluit met een kistje letter onder arm. Bij het lawaai van het voorbijkomend verkeer gooit hij weer enkele kilo's letter van Hammersmith Bridge in de Theems... De laatste bladzijde van dit boek toont het enige stukje zetsel dat bewaard is van het Doves Type. De reproductie van boekpagina's lijken vaak genomen van slechte fotokopieën; het aantal kleurenplaten is beperkt tot acht bladzijden; de (goede) foto van Paradise Lost gedrukt op perkament wordt later aangevuld met de (slechte) afbeelding van dezelfde pagina uit een ander exemplaar.

Bram de Does, letterontwerper & typograaf besluit niet met een bibliografie maar slechts met een lijst geschriften ‘Door De Does’ en ‘Over De Does’, voor verdere gegevens over zijn werk moeten we het boek geheel doornemen (dat valt wel mee nu de helft ingenomen wordt door de Engelse versie) of de index raadplegen. Het lijkt me dat het werk van Bram de Does wel uitgebreid, maar niet uitputtend is behandeld:

onderbelicht is De Does' kalligrafie en daarmee verwant werk. De meeste informatie over zijn werk krijgen we evenwel uit het grote aantal afbeeldingen op bijna elke bladzijde van het boek, waarbij de afbeeldingen in kleur helder zijn, de overige grijs. Maar ze geven dit werk ook het aanzien van een postzegelcatalogus, nu de meeste afbeeldingen op postzegelmaat zijn. Om de combinatie in een boek van tekst en illustratie te kunnen beoordelen zouden er meer prenten zoals op blz. 122-3 opgenomen moeten worden – inderdaad twee pagina's met daarop een postzegel afgebeeld. Hopelijk schrijft Jan de Jong, uitgever, nog eens een stukje voor de Nieuwsbrief over het kostenaspect van kleur of zwart-wit.

Hans van Eijk

Marianne Tidcombe: *The Doves Press* (London & New Castle, British Library & Oak Knoll Press, 2002). ISBN 0 7123 4708 9 / 1 58 456 084 3; prijs £ 75.

Mathieu Lommen (red.): *Bram de Does: letterontwerper & typograaf* (Amsterdam, De Buitenkant, 2003). ISBN 90 76452 91 1; prijs € 65.

Nieuwe uitgaven

Triona Pers

Tijdens deze onvergetelijke zomer verscheen zoals Triona's traditie dat wil een deeltje in de Ark Reeks. In deze serie worden houten letters getoond die ooit gebruikt werden voor het drukken van affiches.

Zoals Noach in zijn ark de dieren van de zondvloed redde, zo probeer ik het gebruik van deze biljetletters te laten overleven. Uit de King James vertaling koos ik een paar citaten uit het bijbelse verhaal. Het boekje is een letterproef van letters die zowel Egyptiëner worden genoemd als French Clarendon of French Antique. *Noah's Ark*. 16 pp; oplage: 70 exx; prijs: € 13,50 exclusief verzendkosten.

Dick Ronner, Triona Pers, Havenstraat 2, Houwerzijl, <http://trionapers.tripod.com>

De Ammoniet

Jan Ligthart: *Een dag of wat in Dwingeloo. Ingeleid en toegelicht door Carl Doeke Eisma*.

Leiden, sgkj/De Ammoniet, Jaarwisseling 2003-2004. 28 pp., 16,5×20,8 cm. Geïllustreerd (vier kleurendruk, steunkleur), offset (gedrukt door Mostert & Van Onderen! in Leiden; zetwerk en afwerking: De Ammoniet). Ing., oplage: 300 ex.

Deze uitgave bevat een tot nu toe ongepubliceerd verhaal uit 1894 van de beroemde Haagse schoolmeester Jan Ligthart. Carl Doeke Eisma licht werk en leven van Jan Ligthart én de bron van dit verhaal toe.

Deze uitgave is de derde van het traditionele nieuwjaarsgeschenk voor de donateurs van de Stichting Geschiedenis Kinder- en Jeugdliteratuur. Deze stichting bevordert studie en onderzoek van oude kinder- en jeugdboeken en stimuleert de belangstelling voor kinder- en jeugdliteratuur. Dat gebeurt door middel van een mededelingenblad, studiedagen en een jaarboekje. Een aantal keren per jaar worden er excursies georganiseerd naar verzamelingen of tentoonstellingen van kinder- en jeugdboeken van bibliotheken, musea, archieven of verzamelaars. De donatiekosten bedragen € 18,- per jaar.

Hoewel deze uitgave niet in de handel is, kan hij wel verkregen worden: nieuwe contribuanten ontvangen een exemplaar van de uitgave. Voor verdere informatie en/of aanmelding als donateur: SGKJ, t.a.v. F.J. Booy, Ferd. Huycklaan 36, 3743 AN Baarn, telefoon 035 – 54 17 336

Ergo Pers

Op 6 december 2003 verschijnt bij Ergo Pers *totaal witte kamer / chambre totalement blanche*, een tweetalige uitgave van gedichten van Gerrit Kouwenaar met een ets en een blinddruk van Constant.

Kouwenaar die dit jaar tachtig werd en eerder op Poetry International reeds geëerd werd met een speciaal programma 'Oud worden, dat doe je ook maar voor het eerst', schreef deze gedichten kort na het overlijden van zijn vrouw Paula.

'Al die Vijftigers zijn al dood', zei Kouwenaar in een recent interview, 'en ik loop rond alsof ik onsterfelijk ben. En zolang je nog leeft is dat ook zo, natuurlijk. Tijd en vergankelijkheid zitten al jaren in mijn werk.'

Ook in deze cyclus slaagt Kouwenaar erin zijn persoonlijke ervaringen 'boven de tijd' uit te tillen, wordt het vluchtige en vergankelijke aanwezig gemaakt en stilgezet. Kouwenaar: 'Het gaat in de kunst maar om een paar eenvoudige thema's: liefde, dood, onrecht, schoonheid. Je wilt iets maken dat de tijd doorstaat. Niets is voorgoed aanwezig. Een goed kunstwerk is aan de tijd ontstolen, is die onbarmhartige tijd te slim afgeweest.'

Reeds in 1949 werkte Kouwenaar samen met die andere Cobrakunstenaar, de schilder Constant Nieuwenhuys en creëerde toen aan de keukentafel het legendarische *Goedemorgen Haan*, een combinatie van gedichten en tekeningen.

Nu werken beide kunstenaars voor een tweede keer samen aan een boek: met een persoonlijke en erg directe lezing van de gedichten van Kouwenaar creëerde Constant een ets die zowel in blinddruk als in kleur in het boek opgenomen werd.

Totaal witte kamer werd vertaald door Pierre Gallissaires en Jan H. Mysjkin. De tekst werd handgezet uit Bembo corps 18 en gedrukt door Rein Ergo. De etsen van Constant werden gedrukt door Henrie Hemelsoet in zijn kunstdrukatelier De Zachte Klaarte.

Het gaat om een beperkte bibliotheek uitgave: het boek verschijnt in een oplage van 50 exemplaren, gedrukt op Hahnemühle 230 g en genummerd van 1 tot 50.

Bij elk exemplaar hoort een door Constant getekende en genummerde ets. Alle exemplaren werden in het colofon getekend door de auteur en de kunstenaar. Het boek werd in aanwezigheid van beide kunstenaars voorgesteld op 6 december in De eerste Bergensche Boekhandel in Bergen, en was te bekijken op de boekenbeurs in de Pieterskerk te Leiden.

Meer informatie en afbeeldingen op www.ergopers.be/totaalwittekamer.htm of mail naar ergo.pers@pandora.be

In de Bonnefant

Koch-Antiqua; Rudolf Koch, Klingspor 1922. 2003. 16 blz., 17,5×11,5 cm, los in omslag; oplage 25, € 7,50. Letterproefje van de corpsen 10, 12, 14, 16

Jan Hendrix & Hans van de Waarsenburg: *Across the Fields*. 2003 43 blz., 25,5×18,5 cm, linnen band; oplage 60, gesigineerd, € 225. Gedichten met vertalingen in het Spaans (vertaling: Pura López Colomé) en het Engels (vertaling: Peter Boreas), en tien prenten. Gezamenlijke uitgave met Imprenta de los Trópicos (México).

In de Bonnefant, Hans van Eijk, Pastoor Pendersstraat 21, 6262 PB Banholt, telefoon 043 – 457 19 16, e-mail quercus@freeler.nl

Kopwit

Jo Gisekin, *Geur van veel intiems*. Tien gedichten. 2003, 13 pagina's, losbladig in map 18×27 cm staand. Monotype: Frans en Theo Laurentius, Middelburg
Oplage 100 genummerde en gesigineerde exemplaren. € 15,00 exclusief verzendkosten

Kees Buurman, *Adem*. Gedichten. Met een penseeltekening van de dichter. 2003, 68 p. 10×20 cm staand, ingenaaid, gebrocheerd. Oplage 200 genummerde exemplaren. ISBN 90-806378-8-2. Uitgegeven in samenwerking met de Kees Buurman Stichting. € 10,00 exclusief verzendkosten

Verrukkelijke zomerdagen. Herinneringen aan wijde grasvelden, blauwe luchten waarvoor zilveren cumuluswolken zeilen en cricket met Herman Gorter op het Museumterrein. Een fragment uit *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst* door Henriëtte Roland Holst-van der Schalk. 2003, 16 p. 19×12 cm oblong. Oplage van 150 ex. € 5,00 exclusief verzendkosten

Verschenen bij de Elf en Dertig Pers (adres Kopwit):

Henk Romijn Meijer. *Debbie. Tien jaar geen leven*. 2003. 27 pagina's., 13×19 cm staand. Oplage van 150 exemplaren. ISBN 90-806378-7-4. Eerder verschenen in Vrij Nederland, 17 oktober 1992. € 5,00 exclusief verzendkosten

Zie verder www.kopwit.org

De Baaierd & ZonderDak

In een coproductie van 'De Baaierd' en 'ZonderDak' verscheen in november 2003 'Hanengekraai', een vertaling van het gedicht 'Cock-crow' van de dichter Edward Thomas (1878–1917). De vertaling is van de hand van Thijs Weststrate, Silvia Zwaaneveldt verzorgde de lino's.

De uitgave is een plano die als een drieluik gevouwen is. Zij is gedrukt op Sirio black/white 240 grams in een oplage van 150 exemplaren. Prijs € 5.

Inlichtingen: s.j.m.zwaaneveldt@hccnet.nl of thijsweststrate@yahoo.com

Myosotis Pers, De Bilt.

Bespiegelingen. Marjanne de Boer en Selma Egberts. 24 pag. tekst + illustraties van Marjanne de Boer, 10 etsen. 39×28 cm geb. met garen ingenaaid. 30 genummerde exemplaren 1-30. Boekdruk 2003. € 439,-

Pastei

Wartaal (We got him) 16 pag. tekst (boekdruk) met 1 illustratie, full colour, laserprint. Oplage 150, genummerd. € 9,-, te koop bij Minotaurus boekwinkel te Amsterdam.

Vraag & aanbod

Gevraagd

Een proefpers, zetmeubilair, droogrek. A. Besseling, Doetinchem, 0314-3240076

Aangeboden

Authentieke Heidelberg degelautomaat (1928!), Grafopress degelautomaat, trap-perforeermachine, draadhechtmachine, 'Foldflop' handvouwmachine, Elliot en Hapee adresseermachine, Pelikan Stencilduplicator, balenpers, letterwit zoals: kwadraten, interlinies 2 en 3 pt, regletten 6-12-16 pt, insluitmateriaal. A. Besseling, Doetinchem, 0314-3240076

Koppermaandag in prenten

Te koop: nog meerdere exemplaren van *Koppermaandag uitgedrukt in prenten*. Het

boek bevat een uitgebreid artikel over herkomst en geschiedenis van kopermaandag, alle koperprenten van Groningse drukkerijen van 1977–2001, diverse koperuitgaven van het Grafisch Centrum Groningen, drukkers in de marge en Forma Aktua, inclusief overzichtslijstjes. Gratis bijgeleverd kopermaandagloonzakje met kopergeld. Inclusief verzending: à € 15,- Gireren t.n.v E. ter Harkel, Groningen, 862508.

Trapdegel

Zeer oude, negentiende-eeuwse trapdegel; originele Diamant. In gedeeltelijk gedemonteerde staat, moet opgeknapt worden (zie foto). T.e.a.b. of in ruil voor een (niet te grote) proefpers.

Toine Post, 035-6561617, toine@toip.demon.nl

Polymeer?

Hanneke Briër van de Move Don't Move Press is op zoek naar een polymeer-apparaat met bijbehorende platen. Bel 06-45460343 of mail naar movingpress@12move.nl

Boekenpers

Te koop: Zwarte boekenpers. Bruikbare (boeken)hoogte: 8 cm. Maten fundament: 25×30,5 cm. € 60,- De Vier Seizoenen, Elze ter Harkel, Groningen, tel. 050–541139

Aangeboden

Bok met 20 kasten handletter Mercator op Hollandse hoogte. Prijs: € 100. Arnold van Kessel, telefoon 020–6240939, e-mail a.van.kessel@hccnet.nl

Aangeboden

Gratis af te halen Krause Bordschaar, groot formaat, Mevr. Kemper, Hugo de Vriesstraat 83, Aalsmeer (0297–343074).

Stansvormen

Gratis af te halen: negen stansvormen: envelop, doosje, (dubbele) cirkels, hartje etc. Chris Elffers, telefoon 010–452 07 92.

Agenda

Vroege Nederlandse typografie in de UBA

18 februari opent op de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek (UBA) een expositie van Nederlands drukwerk uit de jaren 1470–1670 – grofweg de periode vanaf het eerste gedrukte Nederlandse boek tot het sterfjaar van een van de grootste Nederlandse drukkers: Joan Blaeu. Aan de hand van een bijzondere selectie van ongeveer 100, veelal fraai geïllustreerde boeken, zoals medische plaatwerken, reisbeschrijvingen en emblemata wordt een beeld gegeven van de ontwikkeling van de Nederlandse typografie in die periode. Naast de boeken worden bovendien historische productiematerialen getoond uit de collecties van Museum Enschedé en van De Ammoniet.

Bij de tentoonstelling zal een catalogus verschijnen waarin dit Nederlandse drukwerk in het perspectief geplaatst wordt van de toenmalige ontwikkelingen in de internationale typografie. Zo worden onder meer Italiaanse incunabelen, Franse boeken uit de zestiende eeuw en Nederlands drukwerk uit de zeventiende eeuw in beeld gebracht. De ruim 600 afbeeldingen bieden daarmee tevens een overzicht van de mooiste boeken die de Universiteit van Amsterdam bezit. Verder wordt ook op het productieproces van dergelijke werken ingegaan.

Deze catalogus wordt op CD-rom uitgebracht. Door het gebruikte digitale formaat (PDF) én de hoge resolutie van de afbeeldingen, kan de catalogus op vrijwel iedere computer worden bekeken, maar ook worden afgedrukt alsof het een boek is. De catalogus kost €10 (exclusief verzendkosten). Contribuanten van de Stichting Drukwerk in de Marge krijgen € 5 korting als zij de CD-rom bij de tentoonstellingswinkel aanschaffen (de korting geldt *niet* voor schriftelijke bestellingen).

De expositie kan bezocht worden in de tentoonstellingszaal van de UBA (Singel 425, Amsterdam) en duurt van 18 februari tot 18 mei 2004. De zaal is op werkdagen geopend van 13.00-17.00 uur. Toegang gratis. Op afspraak kan de expositie door groepen ook buiten de openingstijden worden bezocht. Rondleidingen door de samensteller zijn eveneens op afspraak mogelijk. Ten slotte volgt in mei een middag met lezingen door moderne typografische vormgevers. Meer informatie daarover in de volgende nieuwsbrief.

Wie een uitnodiging wil ontvangen voor de opening kan zijn adresgegevens doorgeven aan de samensteller van deze tentoonstelling: Paul Dijstelberge, Van der Waalsstraat 34, 2313 VD Leiden, e-mail p.dijstelberge@uva.nl

First European Monotype University, Geneve, Zwitserland,
14-20 juni 2004

In navolging van eerdere voorbeelden aan de overzijde van de Atlantische Oceaan, zal de eerste European Monotype University dit jaar worden gehouden in Geneve. Van 14 tot 18 juni zal er gelegenheid zijn om u te bekwamen in alles wat met Monotype te maken heeft, daarna zal er op 19 en 20 juni een touristische tocht worden georganiseerd in en rond Geneve.

De organisatie is in handen van het Ecomusée Voltaire, Association pour le Patrimoine Industriel, Association Lettres et Images.

Deelname is gratis voor alle belangstellenden, ook voor logies zal worden gezorgd. Het programma staat op dit moment nog niet geheel vast, maar zal onder andere omvatten:

- presentatie van het IMMP-project (Andreas Schweitzer)
- onderhoud en verzorging van de gietmachines
- kennis van gietvormen, praktisch onderhoud daarvan
- het maken van monotype-banden, onderhoud keyboards
- computer gestuurd zetselgieten en banden maken
- en nog veel meer.

Op eventuele wensen en verzoeken zal zoveel mogelijk worden ingespeeld.

Diverse workshops zullen worden geleid door een aantal oude vaklui. Onder hen: Amédée Bernasconi (75), Gerry Drayton (83), en Marcel Gentile (83), en nog anderen, als hun gezondheid het hen toestaat.

De universiteit zal zeer veeltalig zijn, Engels, Duits, Frans, Italiaans, Nederlands... etc. Om een ieder zoveel mogelijk de gelegenheid te bieden iets op te steken van deze oude rotten (en anderen) in het vak.

Life verslag zal worden gedaan, via webcam op internet, en verder alle daarvoor beschikbare kanalen.

The First European Monotype University, Geneva

As been done before at the other side of the Atlantic, the First European Monotype University will be held this year in Geneva, 14-18 June. Our students will have the opportunity to acquire all skills and knowlegde about Monotype & casting type. On 19-20 June a touristic tour in and around Geneva will be organized.

Organization: Ecomusée Voltaire, Association pour le Patrimoine Industriel, Association Lettres et Images.

Fees: none, food and lodgings will be provided by member-hosting.

The program is at this moment, not completely clear, but will surely involve the following subjects:

- introduction and presentation of the IMMP project
- mould knowledge and preservation
- casting on the casters, maintenance and trouble shooting
- preservation machines
- computer controlled casting and keyboarding

And all other things you would like to know about Monotype, and you never dared to ask for. Do you have special wishes, do not hesitate to ask. We will surely try helping you.

Workshops will be held by several old professionals in Monotype, among them: Amédée Bernasconi (75), Gerry Drayton (83), and Marcel Gentile (83), and others will be invited, when their health permits them to be there.

The university will be as polyglottic as possible. English, German, French, Italian, Dutch etc. To provide all the unique opportunity to learn the trade from the old masters. The event will be covered live on the internet, by webcam, and all other available channels.

Inlichtingen:

Andreas Schweitzer, Ecomusee Voltaire

25 rue du Vuache, 1201 Geneva-switzerland

telefoon +41 22 340 44 10, email andreasschweizer@gve.ch, www.letterpress.ch

Tentoonstellingen Museum Meermanno

‘Een keuze uit de collectie van het Koninklijk Huisarchief’ (t/m 1 februari)

De tentoonstelling geeft een overzicht van de mooiste en meest bijzondere boekbanden uit de 19de en 20ste eeuw in de collecties van het Koninklijk Huisarchief. Getoond worden ongeveer 75 banden, afkomstig uit verschillende deelcollecties: bibliotheek, archieven, fotocollectie, muziekbibliotheek en documentatie. Ze zijn merendeels vervaardigd door ontwerpers en boekbinders uit Nederland, België en Frankrijk. De oudste band in deze expositie komt uit de bibliotheek van Koning Lodewijk Napoleon en dateert van 1801/1802, de jongste is aangeboden aan Koningin Beatrix en werd gemaakt in 1993. De formaten zijn zeer uiteenlopend: van een blauwfluwelen bijbeltje van 13 bij 8,5 cm tot een gebatikte perkamenten band van 70 bij 55 cm.

'Ha, daar gaat er een van mij!' (21 februari t/m 16 mei)

Van 21 februari t/m 16 mei 2004 toont Museum Meermanno een kleurrijke selectie uit zestig jaar Haagse boekvormgeving.

In het voorjaar van 2002 verscheen het boek *'Ha, daar gaat er een van mij!' Kroniek van het grafisch ontwerpen in Den Haag 1945-2000* van Jan Middendorp. Op basis van het in dit boek bijeengebrachte materiaal maakt Jan Middendorp voor deze tentoonstelling een selectie van boeken die in deze periode gemaakt zijn door Haagse ontwerpers en ontwerp bureaus.

Naast boeken zijn ook affiches en ander grafisch werk te zien.

Museum Meermanno-Westreenianum, Prinsessegracht 30, 2514 AP Den Haag,
open dinsdag t/m vrijdag 11-17 uur, weekend 12-17 uur.

Meer informatie: www.meermanno.nl

Colofon

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Jan Keijser, Leidse Slootweg 4, 2481 KH Woubrugge, gjkeijser@cs.com

Secretaris: Jan Molendijk, Bronforel 2, 2318 MD Leiden, DidM@jmolendijk.com

Penningmeester: Frans den Breejen, Korte Vleerstraat 8, 2513 VM Den Haag,
frans@denbreejen.nl

Nieuwe leden/adreswijzigingen graag doorgeven aan de penningmeester.

Nieuwsbrieven verschijnen 4 maal per jaar, halverwege de maanden maart, juni, september en december. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk de eerste van de betreffende maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per email naar nieuwsbrief@boekproductie.nl, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam (op flop of op papier getypt, zo niet in elk geval duidelijk geschreven).

Redactie: Alex Barbaix, Lothar Mikleï, Sander Pinkse

ISSN 1382-1962